

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SINTAKTIK KONSTRUKSIYALARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Qo'ldosheva Maftuna Ro'zi Davlat qizi

Oriental universiteti magistranti Ingliz tili (lingvistika)

Rasulova Munajat Akmaljonovna

Oriental universiteti G'arb tillar kafedrasida

f.f.f.d. (PhD), dotsent v.b.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlari qiyosiy-tipologik, struktur-semantik va funksional yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning markazida ikki tilning gap qurilishi, so'z tartibi, predikativlik, valentlik, boshqaruv, moslashuv, bog'lanish vositalari, sodda va qo'shma gap konstruksiyalari, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol va kesim markazli birliklarning shakllanish mexanizmlari turadi. Ingliz tili analitik til sifatida qat'iy so'z tartibi, yordamchi fe'llar, predloglar, artikllar va formal-subyekt konstruksiyalariga tayanishi bilan ajralib tursa, o'zbek tili agglutinativ til sifatida kelishik qo'shimchalari, egalik shakllari, ko'makchilar, nisbatan erkin so'z tartibi va morfologik ko'rsatkichlarning sintaktik munosabatni belgilashdagi faol ishtiroki bilan tavsiflanadi. Maqolada sintaktik struktura faqat formal birliklar yig'indisi emas, balki mazmuniy, kommunikativ va pragmatik omillar bilan bog'langan murakkab tizim sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalar o'rtasidagi o'xshashliklar universal predikativlik, gap bo'laklari funksiyasi va kommunikativ markazlashuvda, farqlar esa analitik-agglutinativ tipologik qarama-qarshilik, so'z tartibining qat'iylik darajasi, bog'lanish vositalari va subordinatsiya mexanizmlarida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sintaktik konstruksiya, ingliz tili, o'zbek tili, struktur xususiyat, qiyosiy-tipologik tahlil, so'z tartibi, predikativlik, valentlik, subordinatsiya, gap modeli.

Kirish

Sintaktik konstruksiyalar har qanday tilning ichki grammatik mexanizmini, fikrni shakllantirish usulini, nominativ birliklarning predikativ tizimga kirish jarayonini va kommunikativ maqsadning nutqiy ifodalanishini belgilovchi markaziy lingvistik hodisalardan biridir. Fonetik va leksik birliklar til tizimining zarur qatlamlarini tashkil etsa-da, inson tafakkuri ijtimoiy muloqotda aynan sintaktik qurilmalar orqali to'liq, hukm shaklidagi, munosabatli va vaziyatga bog'langan axborotga aylanadi. Shu jihatdan sintaksis tilshunoslikning nafaqat gap va so'z birikmasi haqidagi bo'limi, balki til birliklarining fikriy-kommunikativ tizimda qanday tartiblanishini, qanday hierarxik munosabatga kirishini va qanday pragmatik vazifa bajarishini o'rganuvchi nazariy markazidir. Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik

konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini qiyosiy o'rganish ayniqsa muhimdir, chunki bu ikki til genetik, tipologik va morfologik jihatdan turlicha tizimlarga mansub: ingliz tili german tillari guruhiga kiruvchi analitik xususiyatlari kuchli til bo'lib, unda grammatik munosabatlar ko'pincha so'z tartibi, yordamchi fe'l, predlog, artikl va intonatsion vositalar orqali ifodalanadi; o'zbek tili esa turkiy tillar oilasiga mansub agglutinatív til sifatida kelishik, egalik, shaxs-son, zamon-mayl, nisbat va boshqa morfologik ko'rsatkichlar yordamida sintaktik aloqalarni ancha aniq va ixcham shakllantiradi [1]. Ushbu farq ikki tilda gapning tashqi shakli, so'zlarning o'zaro joylashuvi, bosh va ergash bo'laklar munosabati, predikativ markazning tuzilishi, subyekt va obyektning ifodalanishi, aniqlovchi hamda hol birliklarining joylashuvi, qo'shma gap komponentlarining bog'lanish usuli kabi masalalarda sezilarli tafovutlarni yuzaga chiqaradi. Masalan, ingliz tilida "The student reads a book" modelida so'z tartibi subyekt-kesim-obyekt shaklida qat'iylashgan bo'lib, "a book reads the student" tarzidagi o'zgarish grammatik va semantik buzilish hosil qiladi; o'zbek tilida esa "Talaba kitob o'qiydi", "Kitobni talaba o'qiydi", "Talaba o'qiydi kitobni" kabi variantlar turli darajada adabiy, ekspressiv yoki og'zaki nutqiy qiymat kasb etishi mumkin, lekin kelishik qo'shimchasi obyektни aniqlab turgani sababli asosiy sintaktik munosabat butunlay yo'qolmaydi. Bu holat ingliz tilida sintaktik tartibning grammatik funktsiya tashuvchisi, o'zbek tilida esa morfologik markerning sintaktik identifikator sifatida faol ishlashini ko'rsatadi [2]. Sintaktik konstruksiya tushunchasi zamonaviy tilshunoslikda turli nazariy maktablarda turlicha talqin qilinadi: an'anaviy grammatikada u gap bo'laklarining ma'lum model asosida tartiblanishi sifatida qaralsa, struktur tilshunoslikda paradigmatic va sintagmatik munosabatlar tizimi sifatida izohlanadi; generativ grammatikada esa chuqur va yuzaki struktura, transformatsiya, rekursiya va qoidaviy hosil qilish mexanizmlari nuqtayi nazaridan talqin etiladi [3]; funksional tilshunoslikda esa sintaktik qurilish axborot tuzilishi, tema-remá munosabati, nutq vaziyati va semantik rol taqsimoti bilan bog'liq holda baholanadi [4]. O'zbek tilshunosligida gap qurilishi, so'z birikmasi, sintaktik aloqa, predikativlik, gapning aktual bo'linishi va qo'shma gaplar masalalari A. Gulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, B. Mengliyev kabi olimlar tadqiqotlarida izchil o'rganilgan bo'lib, bu ishlarda o'zbek tilining morfologik-sintaktik tabiatini yoritishda milliy grammatik an'ana va zamonaviy nazariy qarashlar uyg'unlashtirilgan [5]. Ingliz tilshunosligida esa R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, R. Huddleston, G. Pullum, M. Halliday, N. Chomsky singari olimlarning tadqiqotlari ingliz sintaksisining formal, funksional, kognitiv va diskursiv jihatlarini o'rganishda nazariy asos vazifasini bajaradi [6]. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tarjima, chet tilini o'qitish, korpus lingvistikasi, avtomatik tarjima, kontrastiv grammatika va ikki tilli ta'lim jarayonlarida sintaktik konstruksiya faqat lug'aviy ekvivalentlik darajasida emas, balki struktur model, semantik rol va kommunikativ funktsiya darajasida ham taqqoslanishi zarur. Ayniqsa, ingliz tilidan o'zbek tiliga yoki o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada so'z tartibini bevosita ko'chirish, predlog va kelishik munosabatlarini noto'g'ri moslashtirish, formal subyektli konstruksiya mexanik tarjima qilish, passiv nisbat va sabab konstruksiya berish, ergash gaplarni sifatdosh yoki ravishdosh

konstruksiyalari bilan almashtirishdagi nozikliklarni hisobga olmaslik mazmuniy va uslubiy xatolarga sabab bo'ladi. Shuning uchun maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini qiyosiy o'rganish, ularning umumiy va farqli belgilarini aniqlash, ikki tilning tipologik tabiatidan kelib chiqadigan sintaktik modellarni tavsiflash hamda ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun sintaktik konstruksiya tushunchasining nazariy talqinlarini umumlashtirish, ingliz va o'zbek tillarida sodda gaplarning asosiy struktur modellarini aniqlash, so'z tartibi va gap bo'laklari munosabatini qiyoslash, sintaktik bog'lanish vositalari funksiyasini tahlil qilish, qo'shma gap, ergash gap, infinitiv, gerund, sifat-dosh, ravishdosh va nominalizatsiya konstruksiyalarining ikki tildagi o'rnini izohlash, qiyosiy tahlil asosida tarjima va til o'qitish uchun muhim bo'lgan struktur muammolarni belgilash vazifalari qo'yildi. Tadqiqot obyekti sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi sintaktik konstruksiyalar, predmeti sifatida esa ushbu konstruksiyalarning struktur tashkil topishi, grammatik aloqa vositalari, semantik-funksional qiymati va qiyosiy-tipologik xususiyatlari tanlandi.

Metodlar

Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy-tipologik tahlil, struktur tahlil, komponent tahlil, transformatsion tahlil, distributiv kuzatish, funksional-semantik izohlash va tarjimaviy moslashtirish usullarining o'zaro integratsiyasiga asoslandi. Qiyosiy-tipologik metod ingliz va o'zbek tillarining genetik jihatdan turli tizimlarga mansubligiga qaramay, ulardagi sintaktik konstruksiyalarni universal va xususiy belgilar asosida taqqoslash imkonini beradi; aynan shu metod yordamida SVO, ya'ni subyekt-kesim-obyekt tartibiga moyil ingliz tili bilan SOV, ya'ni subyekt-obyekt-kesim tartibiga moyil o'zbek tili o'rtasidagi farq ilmiy asosda ochiladi [7]. Struktur tahlil gap tarkibidagi birliklarni bosh va ergash komponent, markaz va periferik element, yadro va kengaytiruvchi birlik, sintaktik pozitsiya va sintaktik funktsiya munosabatlari asosida ajratishga xizmat qildi. Masalan, ingliz tilidagi "The young researcher carefully analyzed the collected data in the laboratory" gapida "the young researcher" nominal subyekt guruhi, "carefully analyzed" predikativ markaz, "the collected data" obyekt guruhi, "in the laboratory" lokativ hol guruhi sifatida aniqlansa, o'zbek tilidagi "Yosh tadqiqotchi laboratoriyada to'plangan ma'lumotlarni sinchiklab tahlil qildi" gapida "yosh tadqiqotchi" ega, "to'plangan ma'lumotlarni" tushum kelishigidagi to'ldiruvchi, "laboratoriyada" o'rin-payt kelishigidagi hol, "sinchiklab" tarz holi, "tahlil qildi" esa fe'l-kesim sifatida belgilanadi. Bu ikki model bir xil mazmunni ifodalasa-da, ularning struktur joylashuvi, aniqlovchi va holning o'rnini, obyektning morfologik belgilanilishi va kesimning sintaktik yakunlovchi vazifasi turlicha tashkil topgan. Komponent tahlil sintaktik birliklarning ichki tarkibini, ya'ni nominal guruh, verbal guruh, predikativ konstruksiya, prepozitsion yoki postpozitsion guruh, aniqlovchi-kesim munosabati, atributiv zanjir va subordinativ komponentlarni mayda birliklarga ajratish uchun qo'llandi. Transformatsion tahlil orqali ingliz tilidagi aktiv-passiv, sodda-qo'shma, fe'lli-nominal, predikativ-attributiv va infinitivli modellar o'zbek tilidagi muqobil shakllar bilan qiyoslandi. Masalan, "The article was written by the student" konstruksiyasi o'zbek tilida "Maqola talaba tomonidan yozildi" yoki kontekstga qarab "Maqolani talaba yozdi" shaklida berilishi mumkin; birinchi variant passiv strukturani

saqlaydi, ikkinchisi esa o'zbek tilining faol, tabiiyroq so'z tartibiga yaqinlashadi. Bu yerda transformatsion tahlil faqat formal o'zgarishni emas, balki nutqiy tabiiylik, kommunikativ urg'u va uslubiy neytrallik masalasini ham ochib beradi [8]. Distributiv metod sintaktik birliklarning gap ichidagi pozitsion imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Ingliz tilida artiklli ot guruhlari, predlogli birikmalar va yordamchi fe'llar qat'iy pozitsion cheklovga ega: "in the room", "has written", "does not know" kabi tuzilmalar elementlar o'rnining o'zboshimchalik bilan almashishiga yo'l qo'ymaydi. O'zbek tilida esa "xonada", "yozgan", "bilmaydi" kabi shakllarda grammatik munosabatlar qo'shimchalar orqali ifodalanganligi sababli so'z tartibida ma'lum darajada erkinlik mavjud, biroq bu erkinlik mutlaq emas; o'zbek adabiy tilida odatiy neytral tartib ega-to'ldiruvchi-hol-kesim yoki ega-hol-to'ldiruvchi-kesim shaklida namoyon bo'ladi, kesim esa odatda gap oxirida joylashadi [9]. Funktsional-semantik yondashuv sintaktik konstruksiyalarning faqat grammatik shaklini emas, balki ularning axborot taqsimoti, tema-rema munosabati, modal munosabat, nutqiy maqsad va pragmatik vazifasini tahlil qilish imkonini berdi. Masalan, ingliz tilidagi "It is important to analyze syntactic structures" formal ega bilan boshlanadigan konstruksiya bo'lib, "to analyze syntactic structures" haqiqiy semantik subyekt vazifasini bajaradi; o'zbek tilida esa "Sintaktik strukturalarni tahlil qilish muhim" modelida formal ega talab qilinmaydi, infinitiv-otlashgan birlik bevosita predikativ munosabatga kirishadi. Ushbu misol ikki tilda sintaktik majburiyatning turlicha ekanini ko'rsatadi: ingliz tili gapda formal subyekt pozitsiyasini to'ldirishga moyil, o'zbek tili esa predikativ munosabatni morfologik va semantik yo'l bilan bevosita shakllantira oladi [10]. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi ilmiy, badiiy va neytral uslubga xos gap modellari, grammatik qo'llanmalarda berilgan namunalar, ikki tilli tarjima amaliyotida uchraydigan tipik konstruksiyalar, shuningdek, lingvodidaktik kuzatishlarda aniqlanadigan interferensiya holatlari asos qilib olindi. Misollar tanlashda uch mezon ustuvor hisoblandi: birinchisi, konstruksiyaning tilda faol qo'llanishi; ikkinchisi, ikki til o'rtasida struktur tafovutni yaqqol ko'rsatishi; uchinchisi, tarjima yoki o'qitish amaliyotida xatolik keltirib chiqarish ehtimoli. Tahlilda misollar sun'iy ravishda haddan tashqari soddalashtirilmadi, chunki real nutq sintaksisi faqat "ega-kesim" andozasidan iborat emas; unda aniqlovchi zanjirlari, qo'shimcha predikativlik, appozitiv birliklar, kirish konstruksiyalar, izohlovchi gaplar, inversiya, ellipsis, aktual bo'linish va uslubiy siljishlar faol ishtirok etadi. Shuningdek, tadqiqotda deskriptiv va normativ yondashuvlar o'zaro farqlab qo'llandi: deskriptiv yondashuv real sintaktik qo'llanishni tavsifladi, normativ yondashuv adabiy til me'yorlari, tarjimada maqbullik va ilmiy uslub talablarini belgilashga xizmat qildi. Shu asosda maqolada ingliz va o'zbek tillari sintaksisi o'rtasidagi farqlar "biri to'g'ri, biri noto'g'ri" tarzida emas, balki har bir tilning ichki struktur qonuniyati, tarixiy-tipologik rivoji va kommunikativ ehtiyojlari natijasi sifatida talqin qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlari bir necha asosiy mezon bo'yicha farqlanishini ko'rsatdi: birinchidan, so'z tartibi mezoni; ikkinchidan, grammatik munosabatni ifodalash vositalari; uchinchidan, predikativ markazning shakllanishi; to'rtinchidan,

subordinatsiya va koordinatsiya mexanizmlari; beshinchidan, nominal va verbal konstruksiyalarning sintaktik imkoniyatlari; oltinchidan, kommunikativ urg'u va aktual bo'linishning formal vositalari. Ingliz tilida so'z tartibi sintaktik funksiyani aniqlashda birlamchi vositalardan biri bo'lib, odatiy darak gap modeli SVO shaklida namoyon bo'ladi: "The teacher explains the rule", "Students discuss the problem", "The committee approved the proposal". Ushbu gaplarda subyekt, kesim va obyektning joylashuvi grammatik munosabatni bevosita belgilaydi. O'zbek tilida esa odatiy model SOV tartibiga yaqin: "O'qituvchi qoidani tushuntiradi", "Talabalar muammoni muhokama qiladi", "Qo'mita taklifni ma'qulladi". Bunda obyekt "-ni" tushum kelishigi orqali belgilanadi, kesim esa gap oxirida kelib, predikativ yakunlovchi markaz vazifasini bajaradi. Ingliz tilidagi SVO modeli axborotning chiziqli ravishda subyektdan obyektga harakatlanishini ta'minlasa, o'zbek tilidagi SOV modeli predikativ markazni gap oxirida jamlab, oldingi komponentlarni kesimga tayyorlovchi sintaktik maydon sifatida tashkil qiladi. Ikkinchi muhim natija shundan iboratki, ingliz tilida predloglar, artikllar va yordamchi fe'llar sintaktik munosabatlarni ifodalashda juda faol, o'zbek tilida esa kelishik affikslari, egalik qo'shimchalari, ko'makchilar va fe'l shakllari bu vazifani bajaradi. Ingliz tilidagi "the roof of the building", "a discussion about language", "depend on context", "interested in linguistics" kabi konstruksiyalarda "of, about, on, in" predloglari sintaktik-semantik aloqani belgilaydi; o'zbek tilida esa "binoning tomi", "til haqidagi muhokama", "kontekstga bog'liq bo'lmoq", "lingvistikaga qiziqmoq" kabi shakllarda qaratqich kelishigi, egalik qo'shimchasi, jo'nalish kelishigi va ko'makchi birliklar asosiy rol o'ynaydi. Bu farq tarjimada ayniqsa seziladi, chunki ingliz predloglarini o'zbekchaga bitta universal birlik bilan o'girish mumkin emas: "in" predlogi "xonada", "bir oy ichida", "ilmiy maqolada", "muammoga qiziqishda" kabi turlicha kelishik va ko'makchi vositalar orqali ifodalanishi mumkin. Uchinchi natija predikativlik bilan bog'liq. Ingliz tilida predikativlik ko'pincha shaxsli fe'l, yordamchi fe'l, bog'lama fe'l va zamon shakllari orqali ifodalanadi: "She is a researcher", "They have completed the task", "The issue was discussed". O'zbek tilida esa predikativlik fe'l-kesim, ot-kesim, sifat-kesim, ravish-kesim, modal birliklar va kesimlik qo'shimchalari orqali shakllanadi: "U tadqiqotchi", "Ular vazifani bajardi", "Masala muhokama qilindi", "Bu muhim", "Borish kerak". Ingliz tilida bog'lama "to be" ko'plab holatlarda grammatik jihatdan zarur bo'lsa, o'zbek tilida hozirgi zamon ot-kesimlarda bog'lama ko'pincha nol shaklda bo'ladi: "He is a student" - "U talaba". Bu o'rinda ingliz tili predikativ munosabatni formal fe'l bilan to'ldiradi, o'zbek tili esa kontekst, intonatsiya va predikativ pozitsiya yordamida mazmunni yetkazadi. To'rtinchi natija formal ega konstruksiyalariga taalluqlidir. Ingliz tilida "it" va "there" bilan boshlanadigan konstruksiyalar keng tarqalgan: "It is necessary to compare the structures", "There are several differences between the languages", "It seems that the problem is complex". O'zbek tilida bunday konstruksiyalar odatda bevosita mazmuniy subyekt yoki mavjudlik shakli orqali beriladi: "Strukturalarni qiyoslash zarur", "Tilllar o'rtasida bir necha farq mavjud", "Muammo murakkab ko'rinadi". Demak, ingliz sintaksisida subyekt pozitsiyasi formal jihatdan to'ldirilishi kerak bo'lgan struktur talab sifatida ishlasa, o'zbek sintaksisida subyektning ifodalanishi semantik zaruratga ko'proq bog'liq. Beshinchi natija

aniqlovchi konstruksiyalar bilan bog'liq. Ingliz tilida aniqlovchi odatda aniqlanmishdan oldin keladi: "a difficult syntactic problem", "comparative linguistic analysis", "modern theoretical grammar"; lekin izohlovchi yoki nisbiy gapli aniqlovchilar aniqlanmishdan keyin joylashadi: "the problem that we discussed", "the book written by a famous linguist". O'zbek tilida sifatlovchi aniqlovchi ham odatda aniqlanmishdan oldin keladi: "murakkab sintaktik muammo", "qiyosiy lingvistik tahlil", "zamonaviy nazariy grammatika"; biroq ingliz tilidagi nisbiy gaplar o'zbek tilida ko'pincha sifatdosh konstruksiyalari orqali beriladi: "biz muhokama qilgan muammo", "mashhur tilshunos yozgan kitob". Bu yerda ingliz tili ergash gapli atributiv modeldan faol foydalansa, o'zbek tili sifatdoshli ixcham atributiv konstruksiyani afzal ko'radi [11]. Oltinchi natija qo'shma gaplar strukturasi bilan bog'liq. Ingliz tilida ergash gaplar "that, because, although, if, when, while, which, who" kabi subordinativ birliklar orqali shakllanadi: "I know that he studies linguistics", "When the data were analyzed, the results became clear", "Although the structures are different, their functions may be similar". O'zbek tilida esa ergash gaplar bog'lovchilar, shart mayli, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi va ko'makchi konstruksiyalar yordamida ifodalanadi: "Uning lingvistika o'rganishini bilaman", "Ma'lumotlar tahlil qilingach, natijalar aniq bo'ldi", "Strukturalar farqli bo'lsa-da, ularning funksiyalari o'xshash bo'lishi mumkin". Ayniqsa, o'zbek tilidagi "-gach", "-ib", "-sa", "-gan", "-ish" shakllari ingliz tilidagi to'liq ergash gaplarni ixcham, sintetik va morfologik jihatdan zich konstruksiyalarga aylantiradi. Yettinchi natija infinitiv, gerund va harakat nomi konstruksiyalariga tegishlidir. Ingliz tilida infinitiv "to analyze", gerund "analyzing", participle "analyzed/analyzing" shakllari sintaktik jihatdan turli pozitsiyalarni egallashi mumkin: "To understand syntax is important", "Understanding syntax requires attention", "The analyzed material shows differences". O'zbek tilida bular "tushunish", "tahlil qilish", "tahlil qilingan" kabi harakat nomi va sifatdosh shakllari bilan ifodalanadi. Lekin ingliz gerundining ham otga, ham fe'lga xos xususiyati o'zbek tilidagi harakat nomi bilan to'liq bir xil emas; masalan, "His analyzing the data surprised us" kabi konstruksiya o'zbek tilida "Uning ma'lumotlarni tahlil qilgani bizni hayratlantirdi" shaklida beriladi, bunda egalik va qaratqich munosabati qatnashadi. Sakkizinchi natija passiv konstruksiyalar bilan bog'liq. Ingliz tilida passiv nisbat ilmiy uslubda juda faol: "The experiment was conducted", "The results were compared", "The hypothesis was confirmed". O'zbek ilmiy uslubida ham passiv shakllar mavjud: "Tajriba o'tkazildi", "Natijalar qiyoslandi", "Gipoteza tasdiqlandi", biroq ayrim hollarda o'zbek tili noma'lum shaxsli, umumlashgan shaxsli yoki faol konstruksiyalarni tabiiyroq qabul qiladi. Ingliz tilidagi passiv ko'pincha agentni chetga surish va obyektning tema pozitsiyasiga chiqarish uchun xizmat qilsa, o'zbek tilida bu vazifa faqat passiv orqali emas, so'z tartibi va kontekst orqali ham bajariladi. To'qqizinchi natija ellipsis va kontekstual qisqarish bilan bog'liq. O'zbek tilida shaxs-son qo'shimchalari tufayli ega ko'pincha tushirib qoldirilishi mumkin: "Bordim", "Ko'rdik", "Tahlil qildilar". Ingliz tilida esa ega aksariyat hollarda majburiy: "I went", "We saw", "They analyzed". Bu farq ikki tilda gapning minimal struktur talabi turlicha ekanini bildiradi. O'ninchi natija aktual bo'linish va urg'u vositalari bilan bog'liq. Ingliz tilida aktual urg'u ko'pincha intonatsiya, cleft construction, fronting yoki inversion orqali beriladi: "It was the

student who solved the problem", "Only then did we understand the result". O'zbek tilida esa so'z tartibini o'zgartirish, yuklama, urg'u va kontekstual joylashtirish orqali kommunikativ markaz belgilanadi: "Muammoni aynan talaba hal qildi", "Natijani shundagina tushundik". Demak, ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalar universal predikativ ehtiyoj asosida shakllansa-da, ularning yuzaga chiqish vositalari har bir tilning struktur tipologiyasiga ko'ra farqlanadi. Shuningdek, sintaktik konstruksiyalarni o'rganishda punktuatsiya va prosodik omillarni ham butunlay chetda qoldirib bo'lmaydi. Ingliz tilida vergul, nuqtali vergul, tire va qo'shtirnoq kabi belgilar ko'pincha ergash gap chegarasi, appozitiv izoh yoki qo'shimcha predikativ birlikni ajratishda struktur signal vazifasini bajaradi. O'zbek tilida ham tinish belgilari muhim, biroq morfologik markerlar kuchli bo'lgani uchun ayrim munosabatlar faqat punktuatsiyaga tayanmaydi. Og'zaki nutqda esa intonatsiya, pauza va urg'u ikki tilda ham sintaktik chegarani sezdiradi, lekin yozma ilmiy uslubda bular standart grammatik shakllar bilan almashtiriladi. Demak, struktur tahlil faqat so'zlar ketma-ketligini emas, balki morfologik, punktuatsion va prosodik ko'rsatkichlarning birgalikdagi ishlashini ham qamrab olishi kerak. Qo'shimcha kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, so'roq va inkor konstruksiyalari ham ikki tilning struktur tabiatini aniq ochadi. Ingliz tilida umumiy so'roq ko'pincha yordamchi fe'lning subyekt oldiga chiqishi bilan hosil bo'ladi: "Do students understand the rule?", "Has the author completed the article?", "Is the method effective?". O'zbek tilida esa so'roq odatda "-mi" yuklamasi, so'roq olmoshlari yoki intonatsiya orqali shakllanadi: "Talabalar qoidani tushunadimi?", "Muallif maqolani tugatdimi?", "Metod samaralimi?". Bu yerda ingliz sintaksisida inversiya grammatik shart sifatida ishlasa, o'zbek tilida yuklama va kesim shakli asosiy signal vazifasini bajaradi. Inkor konstruksiyalarida ham shunga o'xshash tafovut mavjud: ingliz tilida "do not", "does not", "did not", "is not", "has not" kabi yordamchi elementlar qatnashadi, o'zbek tilida esa "-ma/-me" affiksi, "emas", "yo'q" birliklari va ayrim modal shakllar faol ishlatiladi. Masalan, "He does not know the answer" - "U javobni bilmaydi"; "This is not a simple issue" - "Bu oddiy masala emas"; "There is no solution" - "Yechim yo'q". Bu misollar inkor shakllanishi ham ingliz tilida analitik, o'zbek tilida esa sintetik va leksik-morfologik yo'l bilan berilishini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, ingliz tilida artiklning sintaktik-struktur vazifasi ham alohida e'tiborga molik: "a student" va "the student" o'rtasidagi farq nafaqat aniqlik-noaniqlik, balki matn ichidagi referensial bog'lanishni bildiradi. O'zbek tilida artikl yo'qligi sababli bunday farq kontekst, so'z tartibi, "bir", "o'sha", "mazkur", "ushbu" kabi birliklar yoki kelishik shakllari orqali aniqlanadi. Demak, ingliz sintaksisida artikl nominal guruhning majburiy tarkibiy unsuri sifatida qatnashsa, o'zbek sintaksisida referensiallik ko'proq diskurs va leksik vositalar bilan belgilanadi.

Muhokama

Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda sintaksis faqat so'zlarning gap ichida joylashuvi haqidagi mexanik tizim emas, balki grammatik shakl, semantik rol, kommunikativ maqsad va madaniy-lisoniy odatlarning murakkab birligidir. Ingliz tilining analitik xarakteri sintaktik strukturada tartib, yordamchi birlik va formal pozitsiyalarni kuchaytiradi; o'zbek tilining agglutinativ xarakteri esa morfologik markerlar, kelishik tizimi va

predikativ qo'shimchalar orqali sintaktik munosabatlarni ixcham va moslashuvchan tarzda ifodalashga imkon beradi. Shu sababli ingliz tilida gapdagi har bir asosiy pozitsiya - subject, predicate, object, complement, adverbial - nisbatan qat'iy joylashuvga ega bo'lib, ayniqsa yozma ilmiy uslubda bu tartib normativ barqarorlikni ta'minlaydi [12]. O'zbek tilida esa gap bo'laklarining joylashuvi grammatik munosabatni butunlay belgilab bermaydi, chunki kelishik qo'shimchalari va fe'l shakllari sintaktik vazifani aniqlab turadi; biroq bu "erkin tartib" degani emas, balki "morfologik jihatdan qo'llab-quvvatlangan kommunikativ tartib" deganidir. Masalan, "Professor talabaga maqolani berdi", "Maqolani professor talabaga berdi", "Talabaga professor maqolani berdi" kabi variantlarda asosiy predikativ mazmun saqlansa-da, tema va rema, urg'u, nutqiy maqsad, kontekstual ajratish o'zgaradi. Ingliz tilida xuddi shunday o'zgartirishlar ko'pincha passiv, cleft construction yoki prepositional phrase fronting orqali beriladi: "The article was given to the student by the professor", "It was the article that the professor gave to the student", "To the student, the professor gave the article". Demak, ingliz tili kommunikativ markazni maxsus sintaktik qayta qurish orqali, o'zbek tili esa so'z tartibi, kelishik va urg'u uyg'unligi orqali belgilaydi. Bu holat tarjima nazariyasi uchun juda muhim: tarjimon ingliz gapidagi tartibni o'zbekchaga aynan ko'chirmasligi, balki har bir tilning axborot tuzilishi qonuniyatiga mos shakl tanlashi zarur. Ingliz tilidagi "There are many approaches to the analysis of syntax" gapini "U yerda sintaksis tahliliga ko'plab yondashuvlar bor" tarzida mexanik tarjima qilish o'rniga "Sintaksis tahliliga doir ko'plab yondashuvlar mavjud" deb berish tabiiyroq va ilmiy uslubga mosroqdir. Xuddi shuningdek, o'zbek tilidagi "Mazkur masalani chuqur o'rganish zarur" gapini inglizchaga "It is necessary to study this issue in depth" tarzida formal-subyektli model bilan berish ingliz tili strukturasi talabiga mos keladi. Muhokamada alohida e'tibor qaratilishi kerak bo'lgan jihatlardan biri predikativlikning ikki tildagi turlicha ifodalanishidir. Ingliz tilida predikativlik ko'pincha fe'l bilan ochiq formal bog'langan bo'ladi; "be", "have", "do" yordamchi va bog'lama fe'llari zamon, nisbat, inkor, savol va modal munosabatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida esa fe'l-kesim bilan bir qatorda ot-kesim, sifat-kesim, son-kesim va modal-predikativ birliklar keng ishlatiladi; "Bu yondashuv muhim", "Masala murakkab", "Tadqiqotning maqsadi - qiyoslash", "Borish kerak" kabi gaplarda predikativlik formal "to be" tipidagi fe'lga muhtoj emas. Shu sababli ingliz tilini o'rganayotgan o'zbek talabalarida "He student", "This problem important" kabi xatolar paydo bo'lishi mumkin, chunki ona tilidagi nol bog'lama modeli ingliz tiliga noto'g'ri transfer qilinadi. Aksincha, ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimada "is" bog'lamasini har safar "hisoblanadi" bilan berish matnni sun'iy lashtiradi: "This method is effective" gapini doimo "Bu metod samarali hisoblanadi" deb emas, ko'pincha "Bu metod samarali" deb berish kifoya. Bu kichik farq emas; ilmiy uslubning tabiiyligi shunday joylarda bilinadi - sintaksis ham kiyimga o'xshaydi: o'lcham mos kelmasa, eng qimmat mato ham g'alati ko'rinadi. Qo'shma gaplar tahlili ham ikki tilning struktur tafovutini yaqqol ko'rsatadi. Ingliz tilida subordinatsiya ko'pincha mustaqil ergash gap shaklida, ya'ni finite clause orqali ifodalanadi; o'zbek tilida esa noaniq fe'l shakllari, sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi ergash predikativlikni ixchamlashtiradi. Masalan, "When the researcher compared the examples, he identified several differences" gapining

o'zbekcha tabiiy muqobili "Tadqiqotchi misollarni qiyoslagach, bir necha farqni aniqladi" bo'ladi. Bu yerda ingliz tilidagi "when" bilan boshlangan to'liq ergash gap o'zbek tilida "-gach" ravishdosh shakli orqali qisqargan. Aksincha, o'zbek tilidagi "Misollar qiyoslangach, farqlar aniqlandi" gapini inglizchaga "After the examples had been compared, the differences were identified" tarzida kengaytirilgan subordinativ model bilan berish mumkin. Bu hodisa o'zbek tilida verbal morfologiyaning sintaktik zichlik yaratishini, ingliz tilida esa bog'lovchi va yordamchi fe'llar orqali analitik kengayish ustuvorligini ko'rsatadi. Aniqlovchi konstruksiyalar ham qiyosiy sintaksisda muhim o'rin tutadi. Ingliz tilidagi relative clause - "the book that I read", "the scholar who analyzed the data", "the problem which remains unresolved" - o'zbek tilida ko'pincha sifatdoshli aniqlovchi zanjir bilan beriladi: "men o'qigan kitob", "ma'lumotlarni tahlil qilgan olim", "hal etilmay qolayotgan muammo". Bunda o'zbek tili aniqlovchini aniqlanmishdan oldinga chiqarib, sintaktik iqtisodiylik hosil qiladi. Ingliz tilida esa aniqlanmish oldin kelib, keyin izohlovchi ergash gap keladi. Bu farq ayniqsa akademik tarjimada uzun aniqlovchi zanjirlarni berishda muhim: inglizcha "the methodological principles that determine the comparative analysis of syntactic constructions" birikmasi o'zbekchada "sintaktik konstruksiyalarning qiyosiy tahlilini belgilovchi metodologik tamoyillar" shaklida ixcham va tabiiyroq ko'rinadi. Sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini muhokama qilishda valentlik nazariyasi ham muhim o'rin tutadi. Fe'l o'z semantik tabiatiga ko'ra ma'lum aktantlarni talab qiladi: "give" fe'li beruvchi, oluvchi va beriluvchi obyektini talab qiladi; o'zbek tilidagi "bermoq" fe'li ham shunday valentlikka ega: "Professor talabaga kitob berdi". Lekin ingliz tilida valentlik pozitsiyalari so'z tartibi va predloglar bilan, o'zbek tilida esa kelishiklar bilan shakllanadi: "give a book to the student" - "talabaga kitob bermoq". "Depend on", "listen to", "look at" kabi ingliz fe'llari predlogli boshqaruvni talab qilsa, o'zbek tilida "bog'liq bo'lmoq", "tinglamoq", "qaramoq" fe'llari turli kelishik va ko'makchi shakllar bilan boshqariladi. Natijada o'zbek o'rganuvchilari ingliz tilida predlog tanlashda, ingliz tilida so'zlashuvchilar esa o'zbek tilida kelishik qo'llashda qiyinchilikka duch keladi. Bu qiyinchilik oddiy leksik yodlash bilan emas, balki fe'l valentligi va konstruksiya modelini birgalikda o'rganish orqali bartaraf etiladi. Yana bir muhim masala ilmiy uslub sintaksisidir. Ingliz ilmiy nutqida passiv konstruksiyalar, nominalizatsiyalar, prepositional phrases va uzun ot guruhlari faol ishlatiladi: "The analysis of structural differences in syntactic constructions reveals typological tendencies". O'zbek ilmiy uslubida ham nominalizatsiya keng qo'llanadi: "Sintaktik konstruksiyalardagi struktur farqlar tahlili tipologik tendensiyalarni ochib beradi", biroq o'zbekcha ilmiy matnda kesimning haddan tashqari kechiktirilishi yoki aniqlovchi zanjirlarning ortiqcha cho'zilishi matnni og'irlashtirishi mumkin. Shuning uchun ikki til sintaksisini qiyoslashda faqat grammatik to'g'rilik emas, balki uslubiy maqbullik ham mezon bo'lishi lozim. Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning o'xshash jihatlari ham bor: har ikki tilda gap predikativ markazga ega, har ikki tilda ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi funksional pozitsiyalar mavjud, har ikki tilda sodda va qo'shma gaplar, koordinatsiya va subordinatsiya, atributiv va obyektli munosabatlar, inkor va so'roq konstruksiyalari mavjud. Ammo bu o'xshashliklar universal sintaktik ehtiyoj darajasida bo'lib, ularning

formal yuzaga chiqishi tilning tipologik qurilishiga bog'liq. Shu ma'noda ingliz va o'zbek tillari sintaksisini qiyosiy o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjima, ikkinchi til o'qitish, kontrastiv grammatika va lingvodidaktika uchun ham ilmiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, magistratura bosqichida lingvistika yo'nalishida olib boriladigan tadqiqotlarda sintaktik konstruksiya tushunchasini faqat "gap tuzilishi" darajasida emas, balki struktur-semantik, kommunikativ, tipologik va pragmatik birlik sifatida talqin qilish zarur. Ana shunda ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi farqlar yuzaki grammatik tafovut sifatida emas, balki ikki til tafakkurining sintaktik tashkil topish usullaridagi chuqur qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida bir necha asosiy ilmiy xulosaga kelish mumkin. Birinchidan, sintaktik konstruksiya til tizimida formal, semantik va kommunikativ omillarning kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab birlik bo'lib, uni faqat gap bo'laklarining ketma-ketligi sifatida talqin qilish yetarli emas; konstruksiya tarkibida predikativlik, valentlik, boshqaruv, moslashuv, subordinatsiya, koordinatsiya, tema-remamunosabati va pragmatik urg'u birgalikda ishlaydi. Ikkinchidan, ingliz tili analitik tipdagi til sifatida sintaktik munosabatlarni asosan qat'iy so'z tartibi, yordamchi fe'llar, predloglar, artikllar va formal subyekt pozitsiyalari orqali ifodalasa, o'zbek tili agglutinatipdagi til sifatida kelishik affikslari, egalik shakllari, shaxs-son qo'shimchalari, postpozitsiyalar, ravishdosh-sifatdosh shakllari va kesimlik vositalari orqali sintaktik aloqalarni shakllantiradi. Uchinchidan, ingliz tilida SVO tartibi grammatik funksiya va axborot oqimini belgilovchi asosiy struktur model bo'lsa, o'zbek tilida SOV tartibi neytral model sifatida namoyon bo'ladi, biroq kelishik qo'shimchalari sababli so'z tartibi kommunikativ maqsadga ko'ra nisbatan erkin o'zgarishi mumkin. To'rtinchidan, ingliz tilidagi formal ega konstruksiyalari, passiv modellar, predlogli boshqaruv, relative clause va infinitiv-gerund shakllari o'zbek tilida har doim bevosita grammatik ekvivalentga ega emas; ular ko'pincha harakat nomi, sifatdosh, ravishdosh, kelishik va ko'makchi konstruksiyalar orqali funksional jihatdan moslashtiriladi. Beshinchidan, o'zbek tilidagi nol bog'lama, ega ellipsisi, kesimning gap oxirida joylashuvi, sifatdoshli aniqlovchi zanjirlar va ravishdoshli ergash predikativlik ingliz tiliga tarjimada kengaytirilgan, formal jihatdan to'ldirilgan va pozitsion jihatdan qat'iylashtirilgan konstruksiyalarni talab qiladi. Oltinchidan, ikki til o'rtasidagi sintaktik tafovutlar tarjima jarayonida asosiy xatolik manbalaridan biri hisoblanadi: inglizcha predloglarni o'zbekcha kelishiklar bilan noto'g'ri moslashtirish, "to be" bog'lamasini har doim "hisoblanadi" bilan tarjima qilish, formal "there/it" konstruksiyalarini so'zma-so'z ko'chirish, relative clause modellarini o'zbek tilidagi sifatdoshli qurilmalar bilan almashtirmaslik matnning tabiiyiligini pasaytiradi. Yettinchidan, ingliz va o'zbek tillarini qiyosiy o'qitishda so'zlarni alohida yodlatishdan ko'ra konstruksiya modeli, fe'l valentligi, boshqaruv turi, so'z tartibi va kommunikativ vazifani birgalikda o'rgatish samaraliroqdir. Sakkizinchidan, ilmiy uslubda ikki til sintaksisining qiyosiy tahlili nominalizatsiya, passivlik, aniqlovchi zanjir, predikativ markaz va tema-remamunosabatining alohida nazorat qilinishini talab qiladi, chunki aynan shu nuqtalarda tarjima sun'iy lashadi yoki ilmiy mazmun noaniqlashadi.

Umuman, tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalar o'rtasidagi farqlar chuqur tipologik asosga ega ekanini, o'xshashliklar esa universal predikativ va kommunikativ ehtiyojlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Kelgusida ushbu mavzuni korpus lingvistikasi, tarjima korpuslari, avtomatik tarjima tizimlari, lingvodidaktik tajriba va diskurs tahlili asosida yanada kengaytirish maqsadga muvofiqdir, chunki zamonaviy tilshunoslikda sintaksisni faqat grammatik shakl emas, balki til, tafakkur, madaniyat va kommunikatsiya o'rtasidagi tizimli bog'lanish sifatida o'rganish ilmiy jihatdan tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Qiyosiy tahlilning nazariy ahamiyati shundaki, u sintaktik konstruksiyani alohida gap modeli sifatida emas, balki tilning tipologik portretini ko'rsatuvchi diagnostik birlik sifatida talqin qilish imkonini beradi. Amaliy ahamiyati esa tarjima, lingvodidaktika va akademik yozuvda yaqqol seziladi: ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek auditoriyasi uchun yordamchi fe'llar, artikl, predlog va qat'iy so'z tartibi alohida metodik birlik sifatida o'rgatilishi kerak; o'zbek tilini o'rganuvchi ingliz auditoriyasi uchun esa kelishiklar, egalik shakllari, ravishdosh-sifatdoshli zich konstruksiyalar, nol bog'lama va kesimning gap oxiridagi markaziy pozitsiyasi maxsus izoh talab qiladi. Korpus asosidagi keyingi tadqiqotlar bu xulosalarni statistik material bilan tekshirishi, ilmiy, publitsistik va badiiy uslublarda har bir konstruksiya qanchalik faol qo'llanishini aniqlashi mumkin. Ayniqsa, avtomatik tarjima tizimlarida inglizcha relative clause, gerundial construction, passive voice va formal subject modellarining o'zbekchaga moslashtirilishi hali ham muammoli nuqtalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu bois qiyosiy sintaksis faqat nazariy fan emas, balki zamonaviy raqamli lingvistika va til texnologiyalari uchun ham zarur tayanch sohadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
2. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
3. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957.
4. Halliday M.A.K., Matthiessen C.M.I.M. Halliday's Introduction to Functional Grammar. 4th ed. London-New York: Routledge, 2014.
5. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O'qituvchi, 1987.
6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman, 1985.
7. Greenberg J.H. Universals of Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1963.
8. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
10. Dixon R.M.W. Basic Linguistic Theory. Volume 2: Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press, 2010.
11. Blake B.J. Case. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.